

Gönderim Tarihi: 03.02.2017 Kabul Tarihi: 29.06.2017

KAZAN-TATAR BİLMECELERİ İLE TÜRKİYE SAHASI BİLMECELERİNİN YAPI BENZERLİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET*

AN EVALUATION ON STRUCTURAL RESEMBLANCES BETWEEN THE RIDDLES OF KAZAN-TATAR PEOPLE AND THAT OF THE TERRITORIES OF TURKEY

Öz

Türk topluluklarının birbirleriyle ilişkilerinin gelişmesi neticesinde halk edebiyatı verimlerinin mukayesesi bir ihtiyaç hâline gelmiştir. Sözlü gelenek içinde masal, destan, halk hikâyesi gibi türlerin yanı sıra bilmece özel bir yeri vardır. Ancak diğer türler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, bilmece türünün yetim kaldığı görülmektedir. Türk topluluklarının geçmişe ve günümüze ait inanış ve düşünce kalıplarının ortaya konulabilmesi için bilmece türünün muhteva, icra ortamı, icracı, dinleyici ve işlev bağlamında ele alınarak karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Makalede, Kazan Tatarlarından tespit edilmiş bilmece türüyle Türkiye sahasındaki bilmece türünün ortak yapı özellikleri üzerinde durulmuştur. Örnek metinlerden hareketle yapılan incelemelerde türün adlandırılması, bilmece sorma geleneği ve bilmece türünün yapı özellikleri de göz önüne alınmıştır. Değerlendirme sonucunda; yapı ve ifade özellikleri bakımından Kazan Tatarlarının bilmece türüyle Türkiye sahası bilmece türünün ortak özelliklere sahip oldukları görülmüştür. Bu benzerlikler, söz konusu toplumların ortak duygu ve düşünce dünyası, hayat karşısındaki duruş ve zihniyetleri hakkında da ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarları, Türkiye, Bilmece, Yapı, Benzerlik.

Abstract

As a result of improvements in the relationships of Turkic communities, a comparison of their folk literature outputs has become necessary. Along with the categories such as the folk tales, epic tales, folk stories, the riddles has a special place within the oral tradition. However, taking in the account the studies on the other categories, the riddles was orphaned. To be able to assert the belief and thought patterns of Turkic communities the riddles should be analyzed in a comparative way in terms of form, content, execution environment, performer, listener and function. In the article, the common structural features of the riddles among Kazan Tatars and Turkey were elaborated. In the analysis based on the sample texts, the naming of the category, the tradition of asking riddles and

*Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: abuyukokutan@hotmail.com

structural features of the riddles were taken into consideration. In the result of the evaluation; it was observed that the riddles of Kazan Tatars and Turkey have common features in terms of their structures and expression. These resemblances, provide clues on their common feeling and thought process as well as their attitude and mentalities.

Keywords: Kazan Tatars, Turkey, Riddles, Structure, Resemblance.

1. Giriş

Bilmece türü hakkında ilk bilgilere rastlanan *Divânü Lugati't-Türk* (11. yy.) ve *Codex Cumanicus* (14. yy.) gibi kaynaklarda belirtildiğine göre, Türkler, bilmece karşılığı olarak “tabuzgu”, “tabuzgun neñ”, “tabuzguk”, “tabzug”, “tabzuguk”, “tamızıg” gibi kelimeler kullanmışlar, bilmece sormaya da “tabız-“ ya da “tabuz-“ demişlerdir (Sakaoğlu 1983: 227-228). Daha yakın dönemlerde Anadolu sahasında “muamma” ve “lugaz” terimleri de bilmece türünü karşılamak için kullanılmıştır. Âşık edebiyatı geleneğinde “muamma”, âşıkların sorduğu manzum bilmeceyi karşılayan bir terim olmakla birlikte, “lugaz” daha çok divan şairlerinin yazdığı manzum bilmeceyi karşılamaktadır (Aça 2009: 520). Bunun yanı sıra bilmece Anadolu’da, “atlı hekât”, “atlı mesel”, “bilmeli matal”, “bulmaca”, “tanımaca”, “tapmaca” gibi adlarla da bilinmektedir (Kaya 1999: 464).

Anadolu sahasında ağırlıklı olarak “bilmece” terimiyle ifade edilen bu tür, diğer Türk topluluklarında “tapmaca” (Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Karay Türkleri), “cumbak” (Özbekistan Türkleri), “jumbak” (Karakalpak ve Kazak Türkleri), “matal” (Türkmenistan ve Özbekistan Türkleri), “tabışmak” (Başkurt, Kırgız ve Tatar Türkleri), “tıvızık” (Tıva Türkleri) gibi terimlerle adlandırılmaktadır (Şimşek 2003: 222). Bilmece türünün, Anadolu sahası ve diğer Türk dünyasındaki çalışmalarda en çok yer verilen tanımını Şükrü Elçin yapmıştır: “*Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hâdiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nev’inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla, düşünce, muhkeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir*” (Elçin 1993: 607).

Bilmece türünün kökeni mitolojik dönemlere kadar götürülmüş, konuyla ilgili çeşitli teoriler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar, bilmeceyi ortaya çıkışını gizli dillere ya da tabu sözlere bağlamıştır. Avcılık döneminde insanlar, korku ve korkuyla karışık saygı duydukları varlıkların adlarını doğrudan söylemekten kaçınmış, bunun yerine takma adlar bularak onlardan bahsetmişlerdir. Örneğin; Sibiryaya avcıları, yılanı “ince zayıf olan”, kediye “sobanın arkasındaki”, horoza “çıplak bacaklı”

diyerek söz konusu hayvanların, kendilerine verecekleri zararı önlemeye çalışmışlardır. Bu tabu ve canlılara yönelik adlandırmalar, bilmecelerin ortaya çıkışı noktasında önemlidir. Yine bilmecenin sihirle bağlı bir oyun olduğu görüşü bulunmaktadır. Masallarda, efsanelerde ve mitlerde kendisine sorulan bilmeceyi çözerek hayatını kurtaran ya da çözemeyerek ölüme giden insanlar vardır. Bunun yanı sıra, gelinlerin kocasının ailesine, hatta kabilesine mensup olan akraba adını söylememeleri de bilmecelerin oluşumunda bir etkidir. Ayrıca, bilmecenin bireylerin bilgilerini yoklamak, soru sorarak bir şeyler öğretmek arzusuyla ortaya çıktığı da düşünülmektedir. Bu bağlamda bilmece türü, âşık tarzı şiir geleneğinde de önemli bir yere sahiptir¹. Temelde manzum olan bilmeceler, aynı zamanda oyunun da kapsamına girmektedir: “Bilmece Oyunu”. Oyunların önemli bir kısmı, rekabet ya da yarışma üzerine kurulu olduğu için, bilmecelerin kökeninde oyun olgusunu da görmekte yarar vardır (Aça 2013: 123).

Makalede, Kazan Tatarlarından tespit edilen bilmecelerle Türkiye sahasındaki bilmeceler yapısal açıdan karşılaştırılmış ve benzerlikleri ortaya konulmuştur. Örnek metinlerden hareketle yapılan incelemelerde türün adlandırması, bilmece sorma geleneği ve bilmecelerin yapı özellikleri de göz önüne alınmıştır. Bu değerlendirmeler, Tatarlar ile Türkiye Türklerinin ortak duygu ve düşünce dünyaları, hayat karşısındaki duruş, tavır ve zihniyetleri hakkında da ipuçları sunacaktır. Böylece söz konusu toplumların ayırt edici yanları da görülecektir. Karşılaştırmada kullanılan Tatar bilmece örnekleri; Guzel Sabitova tarafından hazırlanan *Tatar Bilmecelerinin Dil Özellikleri* adlı yüksek lisans tezinin 132-189. sayfalarından alınmıştır. Bunun yanı sıra araştırmacı tarafından bize ulaştırılan Nakiy İsenbet’in *Tatar Halık Tabışmakları* ve Huciehmet Mehmütov’un *Tatar Halık Tabışmakları* adlı eserlerinden aktarılan 3269 adet bilmece metninden yararlanılmıştır. Türkiye sahası bilmece metinleri ise İlhan Başgöz ve Andreas Tietze’nin birlikte hazırladıkları *Türk Halkının Bilmeceleri* ile Âmil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz’ün birlikte hazırladıkları *Türk Bilmeceleri Hazinesi*’nden alınmış olup bilmecelerin yanında parantez içinde sayfa numaraları verilmiştir. Asıl konuya geçilmeden önce, Kazan Tatarlarının bilmeceleri hakkında özellikle Tataristan’da yapılan bazı çalışmalardan da yararlanılarak, Tatarlarda bilmece sözcüğünün karşılığı, kullanımı ve işlevi üzerinde kısaca durulacaktır.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Başgöz ve Tietze 1999: 4-9; Şimşek 2003: 224-227.

2. Kazan Tatarlarında Bilmecce

Kazan Tatarları arasında bilmecce için kullanılan en yaygın kelime “tabışmak”tır (Ehmetyanov vd. 2014: 61). “Tabışmak” kelimesi “tap-”, “tabu” (bul-) kökünden türemiştir. Ayrıca az da olsa “tap-tap tabağaç” sözleriyle başlayan bilmeceler de bulunmaktadır (Sabitova 2015: 27). Tatarcada bilmecelerin cevapları için de özel terimler kullanılmaktadır ki en yaygın kullanılan kelime “tabış”tır:

“Écé kuuş, tışı taş,

Anıñ tabışı – orçıkbaş.”

İçi boş, dışı taş,

Onun cevabı iç başı.

Bunun yanı sıra Türkiye sahasında olduğu gibi “bilmecenin cevabını bulma”, “bilmecce sökme”, “bilmecce açma” şeklindeki kullanımlar da yaygındır. Yine Tatar dilinde “yom” kökünden türetilmiş olan “yomak” kelimesinin bilmecce karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmektedir².

Tatarlar arasında da bilmecenin söylenmesi için özel bir ortam gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle, bilmecce sormanın ve cevaplamanın kendine özgü bir usulü ve geleneği vardır. Tatar bilmecelerine bakıldığında, güneş, ay, yer, su, rüzgâr, yağmur ile ilgili bilmecelerin çok sayıda varyantları olduğu görülmektedir (İsenbet 1970; Mehmütov 1977). Toprakların iyi olması, meyve sebzelerin bol olması ve hava şartlarının uygun olması temennisiyle insanların bu bilmeceleri söyledikleri belirtilmektedir. Öyle ki Sibiryâ Tatarlarında elli-altmış yıl öncesine kadar av öncesinde bilmecce söyleme geleneğinin olduğu tespit edilmiştir (Sabitova 2015: 18-20).

Bilmecce geleneğinin sadece eğlenme ve hoş vakit geçirme işlevinin olmadığı, bunun yanı sıra kişiyi sınama, bilgi, görgü, tecrübe ve yeteneklerini ölçme işlevlerini de bünyesinde barındıran bir gelenek olduğu (Türkyılmaz 2007: 211-217) noktasında Tatar bilmeceleri ile Türkiye sahası bilmeceleri araştırmacıları hemfikirdir. Bu nedenle her iki toplumda da bilmecelere bağımsız metinler olarak rastlamanın yanı sıra masal, halk hikâyesi, fıkra gibi diğer halk edebiyatı verimleri içinde de rastlamak mümkündür.

Tatarlar arasında bilmecce türü, Türkiye sahasındaki gibi, yetişkinlerin olduğu kadar çocukların dünyasında da önemli bir yere sahiptir. Çocuklar tarafından çok sevildiği belirtilen bu türün, okul ve diğer eğitim

² Ayrıntılı bilgi için bk. Sabitova 2015: 27-28.

programları tarafından da kullanılmakta olduğu, hatta ders sırasında bilmece sorma geleneğinin yaygın olduğu ifade edilmektedir (Sabitova 2015: 20).

Bilmece sorma ve cevaplandırma geleneğinin dışında, Tatar ve Türkiye sahası bilmeceleri arasında bazı yapı benzerlikleri de söz konusudur. Bilmecelere yönelik, araştırmacılar tarafından yapılan çeşitli sınıflandırmalar mevcuttur³. Burada, bilmecelerin yapı bakımından karşılaştırması yapılırken Saim Sakaoğlu'nun üzerinde durduğu özelliklerden yola çıkılacaktır.

3. Kazan-Tatar Bilmeceleri ve Türkiye Sahası Bilmecelerinin Yapı Benzerlikleri

Bilmecelerin yapısına dair Saim Sakaoğlu tarafından sıralanan özellikler şunlardır:

1. Manzum-mensur olmaları,
2. Manzum olanların mısra sayıları,
3. Manzum olanların ölçüleri,
4. Mensur olanların yüklemlili-yüklemsiz olmaları,
5. Mensur olanların birden fazla cümleden kurulması,
6. Cevabın dışa ait özelliklerinin ele alınması,
7. Cevabın içe ait özelliklerinin ele alınması,
8. Cevabın içe ve dışa ait özelliklerinin ele alınması,
9. Birden fazla cevabı olacak şekilde kurulması, vb.” (Sakaoğlu 1995: 493).

Bu bağlamda, Tatarlardan tespit edilmiş bilmeceler ile Türkiye sahası bilmeceleri karşılaştırılmak ve benzerlikleri ortaya konulmak istenirse şöyle bir tablo ile karşılaşılmaktadır:

Tatar bilmeceleri de Türkiye sahasında olduğu gibi hem manzum hem de mensur biçimde söylenmiş ya da yazılmışlardır. Mensur bilmeceler, düz cümle hâlinde, konuştuğumuz şekilde olan ve çoğu zaman “seci” karakteri gösteren metinlerdir. Manzum bilmeceler ise vezin, kafiye ve nazım özellikleri gösteren metinlerdir (Elçin 1993: 608). Tatarlar arasında bilmecelerin mensur biçimleri de bulunmakla birlikte manzum olanlara

³ Sınıflandırmaların bir arada yer aldığı çalışmalar için bk. Kaya 1999: 470-476; Şimşek 2003: 229-235.

göre sayıları daha azdır. Nitekim bir satırdan oluşan bilmecelerde dahi şiirsel özelliklere rastlamak mümkündür (Sabitova 2015: 42). Türkiye sahası için de geçerli olan bu durum, mensur bilmecelerin vezin ve kafiye unsurlarından mahrum olmasının hafızalarda uzun süre kalmasını zorlaştırmasından kaynaklanmaktadır (Elçin 1993: 609). Cevapları “inek” ve “horoz” olan Tatar bilmeceleri ile cevapları “minare” ve “gaz ocağı” olan Türkiye sahası bilmeceleri, içlerinde yer alan kelime ve hecelerin uyumu nedeniyle manzum bilmecelere benzemektedirler:

“Ülen aşy, may taşıy.”

“Dışı sivri, içi eğri.”

Ot yer, yağ taşır.

(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 54).

“Başı tarak, koyruğı urak.”

“Üç ayaklı, başı papaklı.”

Başı tarak, kuyruğu orak.

(Başgöz ve Tietze 1999: 288).

Her iki sahadan derlenen mensur bilmecelere bakıldığında, kimi zaman yüklemli kimi zaman da yüklemsiz olarak kuruldukları görülmektedir. Cevapları “ay”, “kedi” ve turp” olan şu bilmeceler, “yüklemsiz mensur bilmece” olmalarının yanı sıra, kuruluş olarak da birbirlerine çok benzemektedirler.

“Öy üstünde yarı kümeç.”

“Dam üstünde yarım ekmek.”

Ev üstünde yarım ekmek.

(Başgöz ve Tietze 1999: 131).

“Miç başında sırlı belek.”

“Yük üstünde kıllı yumak.”

Soba başında çizgili tokuç.

(Başgöz ve Tietze 1999: 405).

“Cir altında kızıl eteç.”

“Yer altında kırmızı bohça.”

Yer altında kırmızı bohça.

(Başgöz ve Tietze 1999: 620).

Manzum bilmecelere oranla sayıları az olan bazı mensur bilmecelerin ise yüklemli vardır ve bu açıdan kurallı bir cümle şeklindedirler. Yapıları bakımından aynı olmalarına rağmen ilkinin cevabı “kar”, diğerinin cevabı ise “su” olan bilmeceler şöyledir:

“Ak yabalak ak kiyézge yatr.”

“Yer altından gelin gelir.”

Ak baykuş beyaz keçeye yatar.

(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 71).

Bunun yanı sıra Tatar ve Türkiye sahasında yapıları, cevapları ve kuruluşları bakımından neredeyse aynı olan “mensur yüklemli

bilmece”ler de bulunmaktadır. Cevapları “karınca” ve “lamba” olan şu iki bilmece bu durumun bir göstergesidir:

“Kırda kara kazanım kaynıy.” “Yer altında bulgur kaynar.”
Kırda kara kazanım kaynar. (Başgöz ve Tietze 1999: 385).

“Su üstünde ut yana.” “Su üstünde ateş yaktım.”
Su üstünde ateş yanar. (Başgöz ve Tietze 1999: 458).

Mensur bilmecelerin bazıları birden fazla yüklemden, dolayısıyla cümleden meydana gelmektedir. İki cümleden meydana gelen ve cevapları “ay” ile “buz” olan şu bilmece dikkat çekicidir:

“Tönle kalka, köndéz yata.” “Her akşam doğar, her sabah ölür.”
Gece vakti kalkar, gündüz yatar. (Başgöz ve Tietze 1999: 133).

“Utta yanmıy, suda batmıy.” “Onu ateş yakmaz, suya düşse batmaz.”
Ateşte yanmaz, suda batmaz. (Başgöz ve Tietze 1999: 184).

Manzum bilmece örneklerine bakıldığında da yapı özellikleri açısından benzerlikler görülmektedir. Tatar manzum bilmeceleri de Türkiye sahasındakiler gibi daha çok beyit, üçlük ve dörtlülüklerden meydana gelmektedir. Yukarıda sözü edildiği gibi mensur olan bilmecelerin tamamında kafiye olmamasına rağmen çoğunun içinde yer alan kelimeler ve heceler birbiriyle uyumludur. Bu bakımdan her iki sahada da tek satırlık manzum bilmecelerden altı, yedi satırlı bilmeceye kadar çeşitleri vardır. Ancak bunların içinde en çoğunu, beyit ve dörtlülüklerden kurulu bilmece oluşturmaktadır. Beyitlerle kurulan ve cevapları “yıldız” ile “şemsiye” olan şu bilmece, mısra sayısı ve kafiye düzeni açısından benzerlik göstermektedir:

“Tönle baksam, kük tulğan,
İrten baksam, yuk bulğan.” “Akşam baktım çoktu,
Sabah kalktım yoktu.”
Geceleyin baksam, gökyüzü dolmuş, (Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 65).
Sabahleyin baksam, yok olmuş.

“Ceyép totsañ tabaktay,
Cıyép totsañ tayaktay.” “Yukarı kaldırdım yazıldı,
“Aşağı indirdim büzüldü.”
Açıp tutarsan tabak gibi, (Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 223).
Kapatıp tutarsan değnek gibi.

Tatar bilmeceleri arasında sınırlı sayıda da olsa üç mısradan kurulan bilmeceler de görülmektedir. Bu durum Türkiye sahasından derlenen bilmeceler için de geçerlidir. Cevabı “ad” olan şu bilmeceler, üç mısralı olmanın yanı sıra, ölçü ve kafiye şekli açısından da ortak özelliklere sahiptir:

“Sézde de bar, Bézde de bar, Şuşı kören at işe.” <i>Sizde de var, Bizde de var, Şu kahverengi at eşi.</i>	“Sende de var, Bende de var, Bir kuru çöpte de var.” (Başgöz ve Tietze 1999: 108).
--	---

Dörtlüklerden kurulu bilmecelere her iki sahada da daha sık rastlanmakta ve söz konusu bilmeceler ağırlıklı olarak “aaxa”, yani mani şeklinde kafiyelenmektedir. Cevabı “kuşburnu” olan, dört mısralı, mani tarzında kafiyelenen iki bilmece örneği şöyledir:

“Ak yavlıklar yabınğan, Al kınalar yağınğan, Kulim suzsam teşlep aldı, Şul kaderlé sağınğan.” <i>Ak örtüler örtülmüş, Al kınalar yakınmış, Elimi uzatarsam ısırıverdi, O kadar özlemiş.</i>	“Varvaradan var getir, Karlı dağdan kar getir, Sağılmamış inekten, Çalkanmamış yağ getir.” (Başgöz ve Tietze 1999: 448).
---	--

Bunun yanı sıra yine dörtlüklerden kurulu mesnevi tarzında kafiyelenen bilmeceler, az da olsa, mevcuttur. Tatar bilmecesinin cevabı “ahududu çileği”, diğerinin ise “su” olan “aabb” şeklinde kafiyeli bilmecelere aşağıdakiler örnek gösterilebilir:

“Kéçkéne géne kapçık, Kapçık éçénde karçık, Avızı bar, téşe yuk, Anı söymes kéşe yuk.”	“Gökten geçer, yerden çıkar, Çamaşırları hep o yıkar, Sofralar hiç onsuz olmaz, Bez içinde hiç durmaz.”
---	--

Küçücük bir çuval, (Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 70).
Çuval içinde ihtiyar,
Ağzı var, dişi yok,
Onu sevmeyen insan yok.

Tatar ve Türkiye sahasında, dörtlüklerden oluşan ve dört mısrası da kafiyeli olan bilmecelere, çok seyrek rastlanmaktadır. Bunlardaki kafiyeyi de edebî anlamda sistemli bir kafiye olarak değerlendirmek mümkün değildir. Söz konusu bilmecelerde esas olan, ses benzerlikleriyle metnin devamını sağlamaktır. İlkinin cevabı “kırağı”, diğerinin ise “yıldırım” olan şu bilmecelerin dörder mısraları da “aaaa” şeklinde kafiyelidir, ancak her ikisinde de kafiye yerine mısra içinde olduğu gibi mısra sonlarında da bir ses benzerliğinden bahsetmek daha uygun olur:

“Bela kile, bela kile, “Burdan vurdum hız ilen,
İké ciñén sala kile, Yedi bin yıldız ilen,
Karlığan suvın éçe kile, Arabın atı ilen,
Kara tizegén çığara kile.” Yerin göğün kuvvetiilen.”
Bela gelir, bela gelir, (Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 74).
İki yenini çıkarıp gelir,
Frenküzümü suyunu içip gelir,
Kara gübreyi çıkartıp gelir.

Tatar bilmeceleri ile Türkiye sahası bilmeceleri arasında mısra sayısı dörtten fazla olanlar da bulunmaktadır. Bazı bilmecelerin birer “tekerleme” edası ile söylenmesi, mısra sayısının artmasına neden olmaktadır (Sakaoğlu 1995: 496). Türkiye sahasında bu tarz tekerlemeli metinlerin oldukça uzun örneklerine rastlanmaktadır⁴. Tekereleme şeklindeki bu tür uzun bilmecelere cevapları “masal” ve “karadut” olan şu iki bilmece örnek verilebilir:

“İşéttém bér çın yalğan, “Yeşil iken al olur,
Ata-babadan kalğan, Zerre zerre bal olur,
Şunday kızık ul yalğan - Meyledince siyaha,
Töbén bélmisén aldan, Lezzet verir damağa.

⁴ Tekereleme özelliği gösteren bilmece metinleri için bk. Duymaz 2002: 268-274.

Min söylesem, sin işan,
İşanmasañ, üzñ kargan.”
Duydum bir gerçek yalan,
Ata babadan kalan,
Öyle ilginç o yalan,
Dibini bilmezsin önceden,
Ben söylersem sen inan,
İnanmazsan kendin bilirsin.

Varma sakın yanına,
On parmağın kan olur!
Tutar isen yavaş tut,
Her tarafın kan olur!”
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 99).

Halk edebiyatı verimlerinin hemen her türünde olduğu gibi, Tatar ve Türkiye sahası bilmecelerinde de doğrudan soruya geçilmemekte, önce kalıplaşmış doldurma kelimelere yer verilmektedir (Sakaoğlu 1982: 345-360). Muhatabın ilgisini çekmek, bilmeceye odaklanmasını ve bilmeceyi akılda tutmasını kolaylaştırmak işlevlerine sahip olan bu tür kalıp ifadelerdeki benzerlikler de dikkat çekicidir. Türkiye sahasında pek çok bilmecede rastlanan “*var ve yok*” sözcüklerini içeren giriş kalıbı, Tatar bilmecelerinde “*bar ve yuk*” şeklinde yer almaktadır. Yapısında bir zıtlık olan bu tür bilmecelerde, nesnenin nasıl olup olmadığı anlatılmaktadır. Tatarlarda cevabı “harita” olan bilmecedeki kalıp ifadenin benzeri, Türkiye sahasında “şeytan” ve “ibrik” cevaplı bilmeceler ile karşımıza çıkmaktadır:

“Diñgézé bar, suvı yuk,
Kalası bar, halkı yuk,
Urmanı bar, ağacı yuk.”
Denizi var, suyu yok,
Şehri var, halkı yok,
Ormanı var, ağacı yok.

“Adı var, kendi yok!”
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 48).
“Ağzı var, dişi yok.”
(Başgöz ev Tietze 1999: 339).

Benzer bir kalıp ifade de “değil” sözcüğünün bilmecelerdeki kullanımınıdır. Türkiye sahasında pek çok bilmecede görülen bu kalıp sözcük, bünyesinde barındırdığı zıtlık anlamı ile tarif edilen nesnenin cevabının bilinen bir nesneden ziyade ona benzetilmiş bir nesne olduğuna işaret etmektedir. Tatar sahasında cevapları “güneş” ve “hava”, diğerlerinin ise “soğan” ve “gül” olan şu bilmeceler bu bakımdan benzerlik göstermektedirler:

“Lampa tügél – yaktırta,
Miç tügél – cılıta.”
Lamba değil, aydınlatır,
Soba değil, ısıtır.

“Al elma desem değil,
Kat kat kıvrırma değil,
Acı dilli başı kıllı,
Bir herif desem değil!”
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 118).

İpi tügél, su tügél,
Avır tügél, az tügél,
Ansız yeşev mömkin tügél.”
Ekmek değil, su değil,
Ağır değil, az değil,
Onsuz yaşamak mümkün değil.

“Kat kattır katmer değil,
Kırmızıdır biber değil”
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 137).

Türkiye sahasında olduğu gibi Tatar bilmeceleri arasında da masal başındaki tekerlemelere benzer başlangıçlara rastlanmaktadır. Birbiriyle pek ilgisi olmayan kelimelerin bir arada kullanımıyla meydana gelen kelime oyunlarından teşekkül etmiş bu giriş yapılarına, cevabı “mürekkep ve mürekkep kabı” olan bir Tatar bilmececi ile cevabı “çıkırık” olan Türkiye’den derlenen bilmece örnek verilebilir:

“Méne tabışmaq, uylap kara:
Suvı temséz, yözé kara,
Çilegénéñ töbé yuk,
Faydasınıñ çiğé yuk.”
İşte bilmece, düşünüp bak:
Suyu tatsız, yüzü kara,
Kovasının dibi yok,
Faydasının sınırı yok.

“Masal masal maturu,
Karıyı teper yatürü,
Karı çır çır bağırır,
Kocası selevat götürü”
(Başgöz ev Tietze 1999: 212).

Tatar bilmeceleri ve Türkiye sahası bilmeceleri arasında dikkat çekici bir benzerlik de, soru gibi başlayan, devam eden ya da biten bilmecelerin bulunmasıdır. Aslında kendisi bir soru olan bilmecedeki soru ifadesini güçlendirmek işleviyle soru kalıplarının kullanıldığı görülmektedir. Cevapları Tatarlar arasında “dil” ve “patates”, Türkiye sahasında “lahana” ve “tuz” olan bilmece örnekleri şöyledir:

“Açıdan açırak, tatlıdan tatlırak,
Usaldan usalrak, dörésten dörésrek
Nerse bar dönyada?”
*Acıdan daha acı, tatlıdan daha tatlı,
Kötüden daha kötü, dürüstten dürüst
Ne var dünyada?*

“Çık çık yumurta mısın?
Daha sen burada mısın?
İller yaylaya gitti.
Ak pak yumurta mısın?
(Başgöz ve Tietze 1999: 455).

“Jir astında ciz büken,
Ul ni iken?”
*Yer altında piriç parça,
O ne acaba?*

“Adı nedir, budu nedir?
Bu dünyanın tadı nedir?
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 230).

Bu benzerliklerin yanı sıra, iki toplum arasındaki bilmecelerde yer alan tasvir, teşbih ve mukayese unsurları açısından benzerlikler de söz konusudur. Aşağıdaki bilmecelerde yapılan “ağaç” ve “karpuz” tasvirleri neredeyse aynıdır.

“Yaz kilse kiyéne, köz kilse çişéne.”

“Yazın giyininir, kışın soyunur.”
(Başgöz ve Tietze 1999: 110).

“Écé kanday,
Tışı Şarday.”

“Dışı gön gibi,
İçi kan gibi.”
(Başgöz ve Tietze 1999: 387).

Renk adlarının kullanması ve renk üzerinden yapılan benzetmeler açısından da ortaklıklar söz konusudur. Aşağıdaki metinlerde elma, renk itibarıyla kana benzetilmektedir:

“Utra ağaç başında kız, sultan kibik,
Tügerék şalkan kébék,
Kızıl kan kébék,
Tatlı bal kébék.”
*Oturur ağaç başında kız, sultan gibi,
Yuvarlak şalgam gibi,
Kızıl kan gibi,*

“Hamken yeşildir dalda,
İyi cins Amasya'da,
Sonra olur kırmızı,
Andırır kanımızı.
(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 88).

Tatlı bal gibi.

Karşılaştırmalar açısından bakıldığında da benzerlikler görülmektedir. Örneğin, aşağıdaki Tatar bilmecesinde “yaprak”, ağaç ve ot ile karşılaştırılmaktadır. Benzer şekilde Türkiye sahasından derlenen bilmecede meyveler arasında bir karşılaştırmaya gidilmiş ve bu meyvelerden “mantar” yapraksız olan şekilde nitelenmiştir:

“Ağaçtan biyék,
Ülennen kéçkéne.”

Ağaçtan büyük,

Ottan küçük.

“Dibi gümüş gözüme iliş.

Bütün meyvelerin içinde,

Yapraksız olan yemiş!”

(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 123).

Söz konusu benzetme ve karşılaştırmalar, her iki toplumda, hayvanlar için de yapılmıştır. Yılan, yağlı bir kayışa benzetilmiş; katır, doğurmayan bir hayvan olarak nitelenmiş ve şu bilmecelere konu olmuşlardır:

“Yul östénde maylı kayış.”

“Yol üstünde yağlı kayış.”

(Başgöz ve Tietze 1999: 648)

“Attır atası, işektér anası,
Üzénéñ ni anası bar, ni balası.”

Attır babası, eşektir anası,

Kendinin ne anası var, ne çocuğu.

“Kendi doğar anadan,

Fakat yavru doğurmaz.”

(Çelebioğlu ve Öksüz 1979: 73).

Tatar bilmeceleriyle Türkiye bilmecelerini yapı bakımından ayrıntılı olarak karşılaştırmak ve ortaklıkların sayısını arttırmak, elbette mümkündür. Makalenin hacmini aşmamak bir yana, kanaatimizce, bu kadar örnek dahi iki Türk halkının ortak bir mirası paylaşmalarını göstermek adına yeterlidir.

4. Sonuç

Yukarıda verilen örneklere bakıldığında, Kazan-Tatar bilmeceleri ile Türkiye sahasındaki bilmeceler arasında sadece yapı benzerliği değil aynı zamanda işlev, icra ve cevap bağlamında da benzerlikler olduğu görülmektedir. Her iki toplumda da ifade tarzı ve cevabı neredeyse aynı olan bilmecelere rastlanması, Kıpçak- Kuzeybatı Türkçesi'nin bir kolu olan Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin ortak düşünce yapısının da bir göstergesidir. Guzel Sabitova tarafından tespit edilen Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesindeki cevap, biçim ve düşünce

yönünden yetmiş dört ortak bilmece bu duruma örnektir (Sabitova 2015: 126-131). Diğer bir ifadeyle, tıpkı diğer sözlü kültür ürünlerinde olduğu gibi, bilmeceler arasındaki söz konusu benzerliğin nedenini sadece dil birliğinde değil, toplumların sosyal, kültürel değer yargılarında ve hayata bakışlarındaki ortaklıkta ve tarih birliğinde aramak gerekmektedir. Kültürel mirastaki bu özellikler, masal, halk hikâyesi, atasözü, efsane gibi halk edebiyatı verimlerinde olduğu gibi bilmecelerde de göze çarpmaktadır.

Türk dünyası bağlamında bilmeceler arasındaki ortaklıkları daha ayrıntılı olarak ortaya koyabilmek, mukayese edebilmek için bilmece metinlerinin derlenmesi ve mevcut metinlerin Türkiye Türkçesine hızla aktarılması bir zarurettir. Nasıl ki destan ve masal türleri bütün Türk topluluklarından derlenip şekil, muhteva, icra ortamı, icracı, dinleyici ve işlev açılarından incelemeye tabi tutuluyorsa, bu tür çalışmalar bilmece türü için de yapılmalıdır. Böylece belki de Türk kültürünün ve toplumunun bilmediğimiz özellikleri gün ışığına çıkacaktır. Sözlü kültür toplumlarının düşünce dünyasının arka yüzünü açıklayan ve bu toplumlara beyin jimnastiği yaptıran bilmeceler üzerine yapılacak mukayeseli çalışmalar, benzerliklerin yanı sıra farklılıkları, değişimleri ve güncellemeleri de ortaya koyacaktır.

Kaynaklar

- Aça, Mehmet (2009). “Türk Halk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi”. *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kriter Yayınları. 447-564.
- Aça, Mehmet (2013). “Tıva Bilmeceleri”. *Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri <Saim Sakaoğlu Armağanı>*. Ed. M. Ergun. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 121-139.
- Başgöz, İlhan ve Tietze, Andreas (1999). *Türk Halkının Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çelebioğlu, Âmil ve Öksüz, Yusuf Ziya (1979). *Türk Bilmeceler Hazinesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Duymaz, Ali (2002). *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ehmetyanov, Rifkat vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Akt. M. Öner. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Elçin, Şükrü (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- İsenbet, Nakıy (1970). *Tatar Halık Tabışmaqları*. Kazan: Tatarstan Kitap Yayınları.
- Kaya, Doğan (1999). *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mehmütov, Huciehmet (1977). *Tatar Halık Tabışmaqları*. Kazan: Tatarstan Kitap Yayınevi.
- Sabitova, Guzel (2015). *Tatar Bilmecelerinin Dil Özellikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sakaoğlu, Saim (1982). “Bilmecelerimizde Doldurma Kelimeler”. *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri 2*. Ankara. 345-360.
- Sakaoğlu, Saim (1983). “Bilmece Terimi Üzerine Notlar”. *Türk Kültürü Araştırmaları XVII-XXI/ 1-2, 1979-1983*: 226-243.
- Sakaoğlu, Saim (1995). “Azerbaycan ve Anadolu Sahası Bilmecelerinde Görülen Yapı Ortaklıkları Üzerine”. *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri 1-7 Temmuz 1993*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 491-499.
- Şimşek, Esmâ (2003). “Bilmeceler”. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. III. Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 222-250.
- Türkyılmaz, Dilek (2007). *Türk Dünyasında Bilmece*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

